

О.М.Майборода

МОДЕЛЬ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ
І ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТА:
ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ

Одним з центральних сюжетів кампанії щодо дострокових виборів до Верховної Ради України 2007 року було питання зняття з народних депутатів недоторканності. Конкуруючі політичні сили намагалися подати себе ініціаторами і найпалкішими протагоністами

прийняття позитивного рішення з цього питання. Тим самим вони переконували виборців у тому, що у своїх діях керуються почуттям відповідальності перед суспільством. Між тим, зняття з депутатів недоторканності стосується тільки можливості притягнення їх до відповідальності за кримінальні дії, що підпадають під статті Карного кодексу. Безумовно, чистота депутата перед законом є однією з першочергових вимог до нього з боку тих, хто висловив йому довіру. Однак не менш важливою вимогою є виконання депутатом своїх зобов'язань, даних як особисто, так і в складі політичної сили, з якою він прийшов до влади. Тобто, від депутата вимагається відповідальність за реалізацію тієї політичної програми, якою він чи його партія привабили населення.

Виходячи з презумпції, що кримінальна відповідальність не є тотожною політичній відповідальності, необхідно визначити форму останньої. Слід погодитися з думкою, що головним, якщо не єдиним інститутом політичної відповідальності виступають вибори, тобто процедура своєрідного «покарання» громадянами тих політичних сил, що не виправдали їхньої довіри. На відміну від практики відкликання обраних представників або дострокового припинення повноважень законодавчих чи виконавчих органів, яка не набула скільки-небудь значного поширення в сучасних політичних системах навіть у демократичних країнах Заходу, вибори залишаються чи не єдиною «санкцією», за допомогою якої населення може вплинути на політичну кар'єру особи, яка не виконує своїх зобов'язань або зловживає наданими повноваженнями. Тобто, притягнення народного обранця до політичної відповідальності відбувається не прямо, як це передбачено кримінальною відповідальністю, а опосередковано, через волевиявлення виборців.

У країнах з глибоко вкоріненими традиціями політичної культури, з розвинутими і впливовими інститутами громадянського суспільства можливі й інші форми політичної відповідальності, приміром, добровільне складання депутатом своїх повноважень як реакція на масовану критику його дій через засоби масової інформації, з боку громадських організацій, внаслідок масового виявлення народного обурення, в результаті кампанії за відкликання депутата самими виборцями. На жаль, Україна поки що не може похвалитися ані глибокими традиціями політичної культури, ані впливовістю інститутів громадянського суспільства.

Друге питання, що стосується політичної відповідальності народного депутата, полягає у визначенні предмета його відповідаль-

ності. Простіше кажучи, необхідно точно знати, за що має відповідати депутат. Доводиться визнати, що на масовому рівні уявлення на цю тему не завжди адекватні завданням, що ставляться перед депутатами. Особливо це проявляється у постійній критиці депутатів за втрату безпосередніх зв'язків з виборцями, внаслідок чого потреби останніх залишаються поза увагою тих, кому виборці доручили захищати і реалізовувати їхні інтереси.

Щорічні соціологічні моніторинги показують, що до найбільш важливих проблем, які турбують населення, належать такі, як рівень заробітної плати, пенсій, цін на споживчі продукти, наявність роботи, житла, медичне обслуговування, можливість дати дітям якісну освіту тощо. Якщо завдання народного депутата — особисто допомагати кожному з виборців у вирішенні його життєвих проблем, то депутатська діяльність має бути чимось на зразок сервісної або патронатної служби. Між тим, його першочергове завдання — або створювати правові умови для покращання життя людей, або впливати на прийняття рішень, що стосуються економічної, соціальної та культурної сфер.

Спроможність брати участь у вирішенні тієї або іншої групи завдань залежить від рівня представництва депутата. Приміром, на місцевому рівні депутатам доводиться безпосередньо приймати рішення про проекти, які стосуються конкретних господарських та соціальних питань. Зрозуміло, що для цієї категорії депутатів дуже важливо мати безпосередні зв'язки з населенням, постійно перебувати у курсі його проблем, спостерігати за його реакцією на прийняті рішення. В цьому відношенні слід визнати повністю справедливою критику у бік тих політичних сил та представлених від них депутатів, які під час виборів до місцевих органів влади обіцяють тісний взаємозв'язок з громадою, а після перемоги забувають про це. Як приклад, у пресі наводився випадок, що трапився після останніх виборів у Львові, коли положення про співпрацю з громадськими організаціями таємничим чином випало із регламенту міської ради під час його затвердження. Так само неприйнятною є практика, коли кандидати в депутати місцевих органів, замість висунення конкретних пропозицій, які стосуються потреб населення, обмежуються декларуванням положень програм політичних партій, до яких вони належать¹. Наслідком таких дій є втрата депутатом місцевого органу влади каналів комунікації з виборцями, що повинно мати наслідком його пряму політичну відповідальність, оскільки це може з повним правом

розцінюватися як його нездатність, а то й ще гірше, як небажання захищати їхні права та задовольняти їхні потреби.

Відповідальність депутата Верховної Ради має децю інший характер. Він також мусить знати інтереси і потреби людей, але не тільки свого виборчого округу, а й усієї країни. Він має задовольняти ці потреби та інтереси насамперед прийняттям правових актів загальнонаціонального характеру, призначенням виконавчої влади та контролем за її діяльністю. Зміст його політичної відповідальності полягає у тому, що захист ним інтересів виборців свого округу не повинен шкодити інтересам виборців усієї України. Він має діяти, спираючись на загальнонаціональні моніторинги та соціологічні дослідження, а не на запити тільки «своїх» виборців.

Кандидат у депутати до Верховної Ради балотується з певною політичною програмою — або з індивідуальною, або з програмою тієї політичної сили, яка його висунула і допомагає йому здобути перемогу у мажоритарному виборчому окрузі, чи включила його до свого виборчого списку. Потрапивши до парламенту, депутат має дотримуватися заявленої ним під час виборів політичної лінії, оскільки саме вона привабила виборців і забезпечила йому депутатський мандат. Програма депутата або політичної сили, з якою він пройшов до парламенту, — це, по суті, сукупність його майбутніх дій щодо реалізації потреб та інтересів виборців. Тому можна вважати, що політична відповідальність народного депутата настає відразу, як тільки він відходить від задекларованої політичної позиції, порушує свої обіцянки, переходить до лав своїх політичних опонентів і тим самим зраджує тих, хто віддав за нього свій голос.

Міркування на тему депутатської відповідальності потребують визначитися ще з одним питанням — перед ким конкретно несе депутат політичну відповідальність? Якщо відповідальність настає слідом за невиконанням ним своїх обіцянок, даних виборцям конкретного округу, то в такому разі тільки вони можуть домогатися від нього політичної відповідальності. Адже, якщо виходити з логіки прибічників мажоритарної системи виборів, саме з ними має діяти контракт депутата, якому делеговані повноваження для вирішення проблем цих виборців, бо саме вони делегували йому владні повноваження².

Разом з тим, серед політиків, які переймаються безпосереднім зв'язком між депутатами і виборцями, існує точка зору, що депутат у вищому законодавчому органі країни представляє всю націю, весь народ, а не певний його сегмент³. Якщо погодитися

з цим, то слід визнати, що нація є єдиною у 450-ти особах і що потреби та інтереси виборців одного з 450-ти округів уособлюють потреби та інтереси усіх громадян країни. Насправді ж це не так, і кожен депутат або кожна політична сила представляють інтереси тільки окремого сегмента суспільства. Внаслідок суперечливості цих інтересів депутати повинні досягати загальнонаціонального консенсусу шляхом компромісів і взаємних поступок. Зрозуміло, що поступки депутат робить за рахунок частини інтересів своїх виборців. Але в тому випадку, коли депутат взагалі відмовляється від даних виборцям обіцянок, а тим більше повністю змінює свою політичну позицію, їхні потреби та інтереси вже не враховуються під час укладання консенсусу, чим порушується один з наріжних принципів демократії, а саме — розстановка сил у парламенті мусить бути адекватною реальній розстановці сил у суспільстві. Тільки у цьому разі можна говорити про парламент як орган народного представництва

Якщо депутат або політична сила, обрані тільки частиною населення, і несуть політичну відповідальність перед усією країною, то тільки тому, що вони відповідають за дотримання принципів демократії, що їх поділяє все суспільство. Вони мають нести цю відповідальність і тоді, коли внаслідок їхньої згоди на компромісне рішення переваги отримує не їхній електоральний сегмент.

Перелік ситуацій, коли має наставати політична відповідальність депутата або групи депутатів, об'єднаних в одну політичну силу, не може бути обмежений випадками здійснення ними кримінального злочину або аморального вчинку. Народні депутати відповідають насамперед за те, щоб жорстко витримувалася та політична програма, якою вони привабили виборців, щоб максимально реалізувалися інтереси останніх. В Україні досі не вщухає полеміка з питання, яка система виборів — мажоритарна чи пропорційна найкраще забезпечує реалізацію цієї вимоги.

Серед позитивних рис мажоритарної системи зазвичай відзначають кращу обізнаність виборців з кандидатами, за яких вони голосують, і, навпаки, кращу обізнаність кандидатів з проблемами виборців, за чий голоси вони борються⁴.

Однак вибори за одномандатними округами мають той суттєвий недолік, що інколи, як це було, приміром, під час формування Верховної Ради зразка 1994 року, визначення переможця може затягнутися на довгі місяці. У деяких округах процес затягувався на два роки. Крім того, мажоритарна система не відбивала

структури електоральних уподобань щодо вибору загальнонаціональної політики розвитку країни⁵. Мажоритарна система суттєво полегшувала проходження до парламенту олігархів, які домагалися перемоги завдяки власним грошам, а тому взагалі не вважали себе відповідальними перед будь-ким⁶. Ще одна вада мажоритарної системи — наявність у парламенті великої кількості індивідуальних програм, орієнтованих на регіональні інтереси. В той же час завдання парламенту — виробляти загальнонаціональну політику. Навряд чи можна заперечити, що консенсус з цього питання легше досягається невеликою кількістю учасників, що забезпечується у тому разі, коли депутати об'єднані у групи за принципом партійного представництва. Потреба у формуванні загальнонаціональної програми розвитку особливо актуальна для України, зважаючи на її сегментованість за інтересами і потребами. Узгодження такої програми полегшується тоді, коли вибори відбуваються на пропорційній основі і у парламенті представлені кілька політичних сил.

Пропорційна система, крім того, ще й дає змогу виборцеві чітко визначити, яка партія чи блок партій мають нести відповідальність за зовнішню та внутрішню державну політику⁷. Тим самим політична відповідальність чіткіше персоніфікується, виходячи з належності народного депутата до тієї або іншої політичної сили.

Серйозним аргументом проти пропорційної системи є той, що вона значною мірою нівелює ідею народного представництва, оскільки за її умов народні депутати обираються до Верховної Ради через посередництво політичних партій і більшою мірою представляють ці партії, ніж виборців, а крім того, прямо залежать від партійного керівництва, а не від своїх виборців. Авторитарний характер політичних партій призводить до того, що у виборчі списки багатьох з них потрапляють особисто залежні від керівництва люди — родичі, підлеглі по службі тощо, які за визначенням не можуть бути суб'єктами політичної відповідальності⁸.

Вважається, що особливо знівельовано принцип відповідальності депутата запровадженням закритих виборчих списків, внаслідок чого виборці позбавлені можливості віддати перевагу тому або іншому кандидату. Як наслідок, останній несе відповідальність не перед виборцями, а перед партійним керівництвом, від якого залежить його політичне майбутнє. Оскільки партійні лідери практично одноосібно визначають майбутнє голосування депутатів від своїх партій, то тим самим відкривається шлях до політичної

корупції, за яку притягти до відповідальності практично неможливо⁹. На думку аналітиків, закриті списки тим більше увільняють депутатів від політичної відповідальності, що виборці, які входять до місцевих громад, вимушені голосувати «наосліп», навіть за тих, хто не обізнаний з проблемами регіону¹⁰.

Однак за усіх недоліків пропорційна система в українських умовах має ту перевагу, що полегшує формування виконавчої влади, відповідальної за стан справ у країні. Абсолютно непереконливою є критика пропорційної системи на основі аргументу, що вона не гарантує ефективного структурування парламенту і тим більше — формування парламентської більшості і що це породжуватиме політичні кризи. Практика показала, що за мажоритарної системи політична неструктурованість парламенту і безвідповідальність депутатів за долю країни значно посилюються. Обраний в одномандатному окрузі депутат формально постає захисником інтересів виборців свого округу, але на практиці він найчастіше видає за інтереси виборців свої особисті інтереси. Пропорційна система не дає стовідсоткової гарантії від цієї хвороби, але суттєво зменшує її прояви.

Зіставивши мажоритарну та пропорційну систему за їх здатністю стимулювати відповідальність депутатів за виконання ними їхньої головної функції — дотримання передвиборних обіцянок, необхідно також зіставити обидві системи за їх здатністю забезпечити контроль за діями депутатів. Контроль за діями депутата є неодмінною умовою реалізації принципу депутатської відповідальності.

За пропорційної системи депутат відповідає насамперед перед своєю партією. Прихильники цієї системи вважають, що оскільки відповідальність політичної сили набагато ефективніша для суспільства, ніж відповідальність окремих депутатів, то пов'язаний колективною відповідальністю з однопартійцями депутат нестиме і більшу відповідальність перед виборцями¹¹. Не можна не визнати і слушність заперечення, що депутат, обраний в одномандатному окрузі від якоїсь партії, несе подвійну відповідальність — і перед нею, і перед виборцями. Однак не менш слушним є зауваження, що політик, який не виконав обіцянки перед виборцями одного з округів, може легко уникнути відповідальності, змінивши округ на наступних виборах. Партія ж не може уникнути такої відповідальності, оскільки висуває кандидатів у депутати Верховної Ради від єдиного загальнодержавного виборчого округу

і кожні п'ять років звітує перед усіма виборцями країни¹². Крім того, подвійна відповідальність може використовуватися депутатом для виправдань і перед партією посиленнями на вимоги виборців, і перед виборцями посиленнями на партійну дисципліну.

Останнім часом особливо жорсткій критиці піддається так званий імперативний мандат, який дозволяє політичній силі, з якою депутат пройшов до парламенту або до місцевих органів влади, позбавляти його місця в органі влади. Критика імперативного мандата зводиться до того, що обранець має відповідати перед усією нацією, а не перед вузькою групою — електоратом конкретного округу чи партійним керівництвом, що він діє відповідно до власного розуміння інтересів народу, що пересічний громадянин не може давати депутатові наказ, оскільки не спроможний взагалі розібратися у парламентських подіях, у складному процесі законотворення¹³.

Противники імперативного мандату посилаються на зауваження Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії), яке визнало цю норму недемократичною, такою, що суперечить статусу народного депутата як повноважного представника суспільства. Зокрема, Венеціанська комісія у своєму висновку від (12–13).12.2003 щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» зазначила, що «обов'язковість членства народного депутата у парламентській фракції або блоці порушує незалежність депутата і може вважатися неконституційною, беручи до уваги те, що члени парламенту мають представляти весь народ, а не партії, до яких належать».

Ця сама теза повторюється у висновку Комісії від (10–11).06.2005, у якому вона зазначила, що норма щодо «імперативного мандата» «...надає політичним партіям право анулювати результати виборів. Це також може призвести до послаблення Верховної Ради через перешкоджання реалізації вільного і незалежного мандата народних депутатів, які можуть опинитись у ситуації, коли не зможуть дотримуватися власних переконань і у той же час бути членами парламенту». Експерти Національного інституту стратегічних досліджень звертали увагу, що висновки Венеціанської комісії неодноразово включалися до резолюцій ПАРЕ щодо України (остання — №1466(2005) від 05.10.2005), їхнє втілення у життя є обов'язком України як члена Ради Європи¹⁴.

Українським демократичним колам притаманне беззаперечне сприйняття зауважень Венеціанської комісії. Висновки цього

інституту визнаються такими, що ґрунтуються на європейські правовій традиції, а його рекомендації є універсальними. Ми далекі від наміру заперечити авторитет Венеціанської комісії. Разом з тим, імплементуючи її рекомендації, варто мати на увазі, що європейська правова традиція розвивалася паралельно з традиціями європейської політичної культури. Відповідно, вільний мандат депутата у європейській країні сполучений з традицією неухильного дотримання ним певних моральних норм і приписів, порушення яких автоматично тягне складання ним своїх повноважень, для чого достатньо негативної громадської думки. До переліку таких обов'язкових для депутата норм і приписів має належати неухильне виконання депутатом задекларованої під час виборів політичної позиції. Право депутата на свободу дій під час виконання ним своїх обов'язків не може бути пріоритетним щодо права виборців домагатися через нього втілення своїх інтересів і забезпечення своїх потреб, заради чого, власне, вони і делегують тому чи іншому політику своє конституційне право на здійснення народовладдя. У протилежному разі демократія і права людини будуть існувати тільки для еліти, як це було, приміром, у середньовічній Польщі, де шляхтич робив те, що хотів, а селянин те, що йому належало робити.

Перехід депутата на протилежний політичний бік має розцінюватися як зрада виборців. Збереження за ним у такому разі мандата, якщо виходити з рекомендацій Венеціанської комісії, означатиме легалізацію зради, а отже, і безвідповідальності. Звісно, депутат може бути покараний і суспільною зневагою, але відчувати її як покарання можуть лише ті, для кого суспільна думка та моральні приписи щось значать. Переважна більшість українських політиків відзначається відвертим цинізмом, а тому наївно сподіватися, що на зневагу виборців вони реагуватимуть добровільним складанням депутатських повноважень.

Отже, ми переходимо до питання про механізм реалізації принципу депутатської відповідальності. Навіть деякі з народних обранців визнають, що сьогодні депутати — найбезвідповідальніші люди, які мають право робити що завгодно і навіть прийти до влади з однією політичною силою, а потім перейти на протилежний бік¹⁵.

Критика механізму «електорального покарання» політичної сили, якщо вона не виконала своїх обіцянок, полягає у тому, що жодна політична сила у парламенті, а тим більше коли вона входить

до якоїсь коаліції, неспроможна повністю виконати свою програму, а отже, виборці не можуть визначитися у питанні, чи треба «карати» її на наступних виборах¹⁶. Якщо погодитися з цим, то треба визнати, що за пропорційної системи депутат уникає особистої відповідальності перед виборцями. Однак це не означає, що він повністю уникає дії механізму відповідальності. «Електоральне покарання» поширюється на нього особисто так само, як і на всю його партію.

Прихильники мажоритарної системи вважають, що вона забезпечує спрощений механізм притягнення депутата до відповідальності: депутат є юридично відповідальним перед тими, хто його обрав, і може бути достроково відкликаний (позбавлений мандата) у разі невиконання або неналежного виконання наказу своїх виборців. Зокрема, пропонується, щоб кілька разів на рік депутат звітував перед своїми виборцями про діяльність, здійснену ним за певний термін. Виборці, в свою чергу, оцінювали б його діяльність та приймали рішення або про її продовження, або про відкликання депутата. Автори такого механізму переконані, що він дає можливість повністю втілити в життя ідею народовладдя¹⁷.

Особливе невдоволення викликає застосування імперативного мандата щодо депутатів місцевих рад, оскільки згідно з положенням Розділу XI «Місьцеве самоврядування» Конституції України, Законів України «Про місьцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад» єдиним суб'єктом, спроможним обирати та відкликати своїх представників, є виключно відповідні територіальні громади¹⁸. Однак навіть прихильники механізмів неімперативної демократії, таких, як збирання підписів під закликом до посадової особи піти у відставку, проведення з цією метою мітингів, зборів та пікетувань, визнають, що ці механізми в Україні не діють. З одного боку, проти них ефективно використовувалися різноманітні політичні засоби, а з іншого — ініціатори відповідних заходів не набули масової підтримки внаслідок інертності значної частини населення¹⁹.

Про неспроможність такого механізму до ефективної дії свідчать ті спроби відкликати мандат народного депутата, що мали місце в Україні. Першою була спроба у 1990 р. відкликати мандат депутата Верховної Ради О.Коцюби, який став депутатом від одного з київських округів у складі демократичної опозиції, але перейшов на бік правлячої більшості. Обурені виборці зібрали кілька десятків тисяч голосів за позбавлення його депутатського мандата, але це не дало жодного результату. Аналогічний результат мала

спроба виборців відкликати мандат народного депутата Тараса Чорновола, який також пройшов до парламенту у складі націонал-демократичних сил, але перейшов на бік провладної фракції²⁰.

Політична відповідальність народного депутата і надалі залишатиметься більшою мірою моральним та етичним, ніж юридичним концептом. Механізм її реалізації має бути насамперед частиною політичної культури, а не формального права. Українське суспільство ще не виробило сталих традицій політичної культури, обов'язкових зразків політичної поведінки. Культурні традиції не тільки формуються на масовому рівні, а й можуть запроваджуватися згори. На нашу думку, таким перенесенням елітарних норм на масовий рівень поки що може бути імперативний мандат, який у найближчій перспективі залишатиметься реальним засобом контролю за дотриманням депутатами своїх обіцянок та механізмом притягнення їх до політичної відповідальності.

На зауваження, що імперативний мандат робить депутата залежним від партійного керівництва, а не від виборців, можна відповісти, що у політика зажди є можливість вийти з тієї партії, чий порядок він вважає недемократичними. Врешті-решт, принциповість має бути неодмінним атрибутом політика, який претендує на статус народного депутата.

---

¹ Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної та місцевих рад України: проблеми взаємодії з виборцями. — <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60111&mode=thread&order=0&thold=0>

² Що таке політична відповідальність. Інтерв'ю з Головою Шевченківської районної у м. Києві адміністрації Віктором Пилипишиним. 16 вересня 2007 року. — http://narodna.kiev.ua/2007/index.php?option=com_content&task=view&id=6&Itemid=2

³ Імперативний мандат: правове підґрунтя та політичні наслідки: «Круглий стіл» в редакції газети «Хрещатик». — <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3008/art/36986.html>

⁴ Александров О.А. Виборча система. Пошук ефективної моделі. — <http://h.ua/story/2555/>

⁵ Кисельова Ю. Пропорційна система виборів до ВР як шлях політреформи. — <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=3622&mode=thread&order=0&thold=0>

⁶ Вибори 2006: проблеми та перспективи. Інтерв'ю з Юрієм Ключковським, народним депутатом України, заступником голови Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування. — <http://www.cpp.org.ua/aspekts/87/196>

⁷ Александров О.А. Названа праця.

⁸ Березюк О. Вибори без вибору. — <http://www.tsybulko.com.ua/article.php?articleID=6742>

⁹ Бойко Н. Ілюзія вибору — 7 // Вибори без вибору. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/3/61062.htm>; Нова політична якість буде у владі! Виступ голови Громадянсько-політичного союзу патріотичних сил України В.М.Палія на прес-конференції в агенції УНІАН 7 червня 2007 року. — <http://www.patriotua.info/>

¹⁰ Коломієць А. Закриті списки — вбивство демократії. — <http://www.pravda.com.ua/news/2007/1/26/53676.htm>

¹¹ Тимошенко проти повернення до мажоритарної виборчої системи. — <http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/news/first/4348/>

¹² Там само.

¹³ Варивода Я. Названа праця; Дніпров О. Чи потрібен Україні імперативний мандат народного депутата? — <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect.cgi?url=pc07-2003-03.html>

¹⁴ Імперативний мандат у Конституції України: правові та політичні аспекти проблеми. — <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitot26/01.htm>

¹⁵ Імперативний мандат: правове підґрунтя та політичні наслідки: «Круглий стіл» в редакції газети «Хрещатик». — <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3008/art/36986.html>

¹⁶ Бойко Н. Названа праця.

¹⁷ Мажоритарна система та потреба у ній. Інтерв'ю з депутатом Закарпатської обласної ради М.Сятиною. — <http://tribuna.org.ua/index.php?option=content&task=view&id=2959&Itemid=52>

¹⁸ Мохник А. Імперативний мандат» для депутатів місцевих рад. — <http://www.deputat.org.ua/?art=1171539766>

¹⁹ Паламарчук О. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі країни. — http://www.niisp.gov.ua/vydanna/rapogama/issue.php?s=s-pp0&issue=2005_3

²⁰ Уколов В. Народні депутати-політики проти депутатів-кнопкодавів. — <http://pravda.com.ua/news/2007/6/1/59737.htm>